

УДК: 930.2:[002.1:323.2]»19»(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

Serhii Savchenko

PhD. (History), Docent, Department of the Document Studies and Information Activities Ukrainian State University of science and technologies, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Scopus-Author ID 57222372881
e-mail: serhijs@gmail.com

Oleksandr Mykhailiuk

PhD hab. (History), Professor, Department of the Document Studies and Information Activities Ukrainian State University of science and technologies, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3596-0250>
e-mail: mich_al@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Savchenko, S. & Mykhailiuk, O. (2023). «Voice of the people» in documents at the beginning of the 20th century: problems of cognitive methodology. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 88-97. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

«VOICE OF THE PEOPLE» IN DOCUMENTS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: PROBLEMS OF COGNITIVE METHODOLOGY

Annotation. The aim of the article is to consider the debatable issue of reflecting the «voice of the people», «will of the people», «dreams of the people» and other metaphysical categories of political populism in the mass documentation of competitive politics of the beginning of the 20th century. This documentation plays a key role in understanding socio-cultural processes and the specifics of the interaction between the people, the authorities and the politically active intelligentsia.

Conclusions. The article raises the question of how the «voice of the people» is reflected in the documents of the beginning of the 20th century, which can be conventionally defined as «political documentation», as well as how this voice can be detected and isolated from the stream of political declarations of the party intelligentsia. These are, first of all, «conviction» documents, letters of thanks, addresses, telegrams, police reports, protocols and a number of others that arose in the context of the activation of socio-political life and interaction between the government, the people and political forces of a pro-government and opposition nature (revolution, peasant movement, changes in the state system, the birth of parliamentarism, legalization of party life, etc.). An important point in the correct interpretation of such documents and documentary complexes is the historian's ability to see and take into account the extent of distortions of the authentic «voice of the people» reflected in these texts. Aberrational factors were the intervention of «intermediaries» between the people and the authorities, who tried to pass their position on the will of the people.

Key words: documents, sources, voices of peasants, sentences, reports.

Сергій Савченко

*кандидат історичних наук, доцент, кафедра документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
e-mail: serhijs@gmail.com

Олександр Михайлюк

*доктор історичних наук, професор, кафедра документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3596-0250>
e-mail: mich_al@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Савченко С., Михайлюк О. «Голос народу» в документах початку ХХ століття: проблеми методології пізнання. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 88-97. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

«ГОЛОС НАРОДУ» В ДОКУМЕНТАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ

Аногація. Метою статті є розгляд дискусійного питання про відображення «голосу народу», «волі народу», «мрій народу» та інших метафізичних категорій політичного попугізму в масовій документації конкурентної

політики початку ХХ ст. Ця документація відіграє ключову роль для розуміння соціокультурних процесів та специфіки взаємодії між народом, владою та політично активною інтелігенцією.

Висновки. У статті порушується питання, як відображається «голос народу» у документах початку ХХ століття, котрі можна умовно визначити, як «політична документація», а також як цей голос можна виявити і вичленувати з потоку політичних декларацій партійної інтелігенції. Йдеться пердусім про приговорні документи, листи-подяки, адреси, телеграми, поліцейські звіти, протоколи та низку інших, що виникли в контексті активізації суспільно-політичного життя та взаємодії між владою, народом та політичними силами проурядового та опозиційного характеру (революції, селянського руху, змін у державному ладі, зародження парламентаризму, легалізації партійного життя тощо). Важливим моментом коректної інтерпретації таких документів та документальних комплексів є здатність історика бачити та враховувати масштаби спотворень автентичного «голосу народу», відображеного у цих текстах. Аберційними чинниками були втручання «посередників» між народом та владою, які намагалися видати свою позицію за волю народу.

Ключові слова: документи, джерела, голоси селян, приговори, рапорти.

Постановка проблеми. Селян називають «мовчазною більшістю». Завдяки А. Гуревичу ця метафора набула значної популярності серед істориків¹. Утім, як і будь-яка інша метафора, вона відбиває лише частину правди. Як показують дослідження К. Гінзбурга, що описав картину світу італійського мельника ХVI століття, народ не завжди мовчить, особливо, коли опиняється під слідством та тортурами інквізиції². Нашим духовним слідчим ми теж зобов'язані цінною інформацією, яку їм вдалося витиснути з еретиків, розкольників, ворожбитів та богохульників³. Місіонерам ХІХ ст. під час теологічної полеміки вдавалося розговорити селян-сектантів. Вони лишили по собі змістовні протоколи бесід із заблудлими. Проте в усіх подібних випадках існує вірогідність спотворення отриманої інформації. Ми не певні, що голоси селян записані правильно, в автентичній формі, і що слідчий, місіонер, бюрократ чи «адвокат народу» не видавали бажане за дійсне, не приписували своїм респондентам власні чи вигадані погляди та мотиви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографічному сенсі для нас важитимуть передовсім ті студії, де проблема «селянських джерел» дотична до історичної епістемології. Поміж головних назвемо праці Б. Литвака, Л. Сенчакової, О. Сухової, І. Ковальченка, О. Буховця, Д. Кудінова та ін. Історіографія приговорного руху докладно проаналізована Д. Кудіновим⁴. Він загалом критично оцінив доробок тих учених,

що тлумачили приговори надто прямолінійно. Тим не менше, свою статтю цей автор починає з тези, що ці документи «з'явилися безпосередньо в народі, на низових рівнях революції та нерідко відбивають ґрунтовну, не заангажовану політичними програмами партій суспільну свідомість»⁵. В який спосіб можна встановити адекватність відображення (відбиття) оригіналові? З якими «чистими» виявами свідомості селян ми можемо порівнювати? Чи можливо це взагалі?

Метою статті є розгляд дискусійного питання про відображення «голосу народу», «волі народу», «мрій народу» та інших метафізичних категорій політичного попультізму в масовій документації конкурентної політики початку ХХ ст.⁶ Ця документація відіграє ключову роль для розуміння соціокультурних процесів та специфіки взаємодії між народом, владою та політично активною інтелігенцією.

Виклад основного матеріалу. Історичні джерела з селянознавчої тематики можна умовно розподілити на дві категорії: 1) документи, які мають різне походження і дають інформацію «про селян»; 2) документи «від селян», які мають начебто селянське походження. Перша категорія неосяжна за своїм обсягом. Друга – надзвичайно бідна, хоча саме вона становить найбільшу цінність для дослідження.

Перепис 1897 р. показав низький рівень писемності для Російської імперії: лише кожний п'ятий (21%) умів читати і писати. Лише

1 Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. М., 1990. 396 с.

2 Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. М., 2000. 272 с.

3 Диска К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ століть. Київ, 2008. 302 с.; Смилянская Е. Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России ХVІІІ в. М., 2003. 464 с.; Лавров А. С. Колдовство и религия в России 1700-1740 гг. М., 2000. 574 с.

4 Кудінов Д. Приговорный рух українського селянства в роки першої російської революції: історіографія проблеми. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 36-48.

5 Ibid. С. 36.

6 У визначенні змісту цього поняття покладаємося на Б. Литвака. Це документи, що виникають у повсякденності, мають ординарні причини походження, а також однорідний, аналогічний та повторюваний в основних рисах зміст, врешті, стабільний формуляр, сформований стихійно або в правовий спосіб. Див.: Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. М., 1979. С. 7.

18,8% населення України віком старше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13%⁷. Хоча за окремими показниками картина була краща. Рівень грамотності молоді, особливо юнаків був значно вищим: у 1897 р. 45% чоловічого населення у віці від десяти до двадцяти одного року були записані грамотними⁸. Починаючи з 1870-х років, для вирішення питання поширення письменності й читання серед сільського і міського населення проводилися найрізноманітніші заходи з боку земств, урядових, церковних і світських організацій, приватних осіб. У 1908 р. Державна Дума ухвалила Закон про поступове, протягом 10 років, уведення загальної обов'язкової початкової освіти, а верховна влада його підтримала⁹.

Та тут важлива не писемність сама по собі, а те, задля чого і як вона використовується. Культура селянського суспільства (для України, принаймні, до першої чверті ХХ ст.) – переважно безписемна. Тому ми не можемо одержати від селянина якісь первинні тексти. Наше уявлення про селян формується на основі тих свідчень, які залишили про них не-селяни. Самі по собі ці джерела необхідні, але вони потребують принципового доповнення та тонкої інтерпретації.

М. Енгельгард писав щодо розуміння селян представниками вищих верств, навіть тих, які довго прожили в селі і начебто знають сільське життя: «окрім справжнього життя, існує в уяві нашій (всіх людей інтелігентного класу, за винятком небагатьох, які чуттям зрозуміли суть) інше уявне життя, існує абсолютно цілісне, але фальшиве уявлення, так що людина за цим маревом зовсім-таки не бачить дійсності»¹⁰.

Представники європеїзованої культури – бюрократія, інтелігенція, жителі міст зверхньо ставилися до селян. Ті ж своєю чергою до представників неселянської культури ставилися зі зневагою, недовірою та пересторогою. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяль-

ності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю, відчуттям власної меншовартості – почуття, які Ф. Ніцше визначав поняттям *ressentiment*. Інтелігенцію селяни сприймали традиційно як «начальство», а ставлення до неї носило офіційно-формальний характер.

За всієї парадоксальності цього, погляди і позиції бюрократії та інтелігенції, лібералів і консерваторів, марксистів і народників багато в чому збігалися, адже вони були продуктами модернізації. Вони перебували в європеїзованій культурі, для якої культура традиційного суспільства далека і незрозуміла. Не дивно, що і ті, й інші складно знаходили спільну мову з «селянським миром». І розмовляли вони з селянами буквально різними мовами, тут не так важливо, була ця мова російська, українська чи якась інша.

Голоси селян відображаються у багатьох джерелах, що надають різну, а часом діаметрально протилежну інформацію про народний політичний світогляд. Це залежало від того, хто з якою метою ініціював появу документів.

З початку ХХ ст., після часткової лібералізації та демократизації імперії, легалізації публічної політики та появи елементів парламентаризму, здавалося, що нарешті ми можемо почути безпосередню думку народу, виражену в такій зручній формі у великій кількості джерел. Йдеться про приговори сільських сходів, що відображали ідеологію приговорного руху 1905 – 1907 рр. При поверховому підході до цих документів може здатися, що це і є ті самі «документи від селян», яких історикам так бракує. Однак в дійсності все значно складніше.

Селяни однієї зі столичних волостей склали прохання до Миколи II. «Ми не маємо освічених священників, адже священник мусить служити керівником народу, а теперішні священники через свою неосвіченість не вдовольняють нас, та й високі побори за виконання ними треб є важкими для нас»¹¹. Будь-який неупереджений історик, який займається селянською тематикою, зверне увагу на штучність як форми, так і змісту цієї скарги. Стилїстика та фактологія тексту на-

7 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. К., 1996. С. 61; Ступінь грамотності в Україні. Уривок з промови Г. І. Петровського, виголошеної в Державній Думі 20 травня 1913 р. *Історія української культури: зб. матеріалів і документів*. Київ, 2000. С. 249.

8 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб.: Б.и., 1905. I. 268 с.+ 89 прилож.

9 Миронов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). В 2 т. СПб., 1999. Т. 2. С. 94.

10 Энгельгардт А. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. М., 1987. С. 224.

11 Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. Автор-составитель Л.Т. Сенчакова. М., 2000. С. 54-55.

давали правим силам аргументи на користь «апокрифічності» приговорних документів¹². Малограмотні селяни навряд чи могли оцінити освіченість священника, який закінчив щонайменше духовне училище. Ремарка людини, яка брала участь у долі документа, не залишає жодних сумнівів з приводу того, чий голос ми в ньому чуємо: «Це прохання до Государя було прийнято та підписано на сході у Булигіні в неділю 17 липня. Іншим селянам також буде запропоновано під ним підписатися, якщо вони згодні, що тут все правильно написано»¹³.

Навіть, якщо в тексті немає посилань до інтелектуалів-посередників, як у вказаному випадку, селяни формулюють думки інакше, вони ніколи не роблять таких заяв: «Державна Дума повинна мати дійсну можливість виконати справжню волю народу. Для цього має бути надано народу загальне, пряме, рівне і таємне виборче право»¹⁴. Жителі села Нікольського Орловського повіту та губернії, навіть грамотні, не змогли би буквально відтворити класичну формулу процедурної демократії. У патетичній стилістиці легко вгадується рука соціаліста-революціонера. Умільці-демагоги ховали свої партійні програми за награним псевдоепічним «народним» стилем. «Заявіть всій Думі, що трудове селянство у глибині своєї душі свято зберігає «велику правду» – «земля нічия» – «Божа»¹⁵.

Селянські громади залишили мало писемних джерел. До 1917 р. селянські сходи значною мірою перетворилися в офіційні інститути управління. Постанови сходів часто писалися на спеціальних бланках, виготовлених друкарським способом. Що ж стосується наказів і приговорів, то вони часто робилися за трафаретами. В наказах і приговорах, що складалися на сходах, селяни далеко не завжди могли повністю висловити свою думку й бажання. Скарги, заяви й клопотання селян також писалися стандартно, вказівки щодо їх складання та зразки таких документів були опубліковані, наприклад, у популярній брошурі 1905 р. «Крестьянство как свободное сословие»¹⁶. Навіть заповнення анкет Віль-

ного економічного товариства вимагало від селян «значної громадянської мужності»¹⁷, що позначалося на їхній об'єктивності.

Після Лютневої революції в цьому сенсі майже нічого не змінилося. 4 квітня 1917 р. у с. Мало-Павловському Зеньківського повіту Полтавської губернії відбувся сход, на якому було прийнято рішення звільнити з посад волосного старшину і писаря як монархістів, організувати «декоративну» (так в тексті) маніфестацію та збір пожертвувань на користь армії, а також виділити їй безкоштовно 800 пуд. жита. Громада с. Мало-Павлівська володіла лише 800 дес. орної землі при 3 тис. населення¹⁸. Селянські сходи та з'їзди різного рівня, які відбувалися в цей період, приймали резолюції про політичну довіру Тимчасовому уряду, підтримували ідею революційного оборонництва, продовження війни. Та все ж, селянські сходи приймали свої ухвали швидше за розпорядженнями згори, за звичкою підкорятися, ніж з власної ініціативи.

У селах, волостях і повітах навесні 1917 р. створюються осередки Всеросійського селянського союзу (далі – Союз). Організація осередків Союзу відбувалася за вказівками новостворених органів влади волосним старшинам і сільським старостам. Рекомендувалося збирати сходи по селах, на яких мали бути присутніми всі жителі села старші 18 років, це стосувалося й учителів, службовців, біженців тощо. Рекомендувалося обирати до комітету людей писемних. Надсилалася навіть форма та надруковані бланки приговору, в які залишалося вписати лише назву села та прізвища. Тобто, сходи і вибори проводилися формально, за попередньо підготовленим сценарієм, приймалися трафаретні рішення. Членство селян в Союзі було досить масовим, іноді в нього записувалися ледве не цілими селами, точно так само, як ще кілька років до цього цілими селами записувалися в «чорносотенці»¹⁹.

Наведемо промовистий приклад. Мешканці села Катошино Катеринославської губернії «приговорили», що Союз на Установчих зборах повинен відстоювати: «Передачу

12 Буховец О. «Приговорное» движение крестьян в 1905-1907 гг. (методы изучения по материалам Самарской и Воронежской губерний). Дисс. ... канд. ист. наук. URL: <https://www.disscat.com/content/prigovornoe-dvizhenie-krestyan-v-1905-1907-gg-metody-izucheniya-po-materialam-samarskoi-i-vo>

13 Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. Автор-составитель Л.Т. Сенчакова. М., 2000. С. 54-55.

14 Ibid. С. 232.

15 Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. М., 2008. С. 369.

16 Крестьянство как свободное сословие. М., 1905. 95 с.

17 Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. Ч. 1. (По анкете Вольного Экономического Общества). Пг., 1917. С. VI

18 Я.Пр. Жертвуют. *Сельский вестник. Народная газета Временного правительства*. 1917. 28 апр.

19 Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 630. Оп.1. Спр. 9, 10, 12; Ф. 831. Оп.1. Спр. 1-5.

всіх земель (державних, кабінетних, удільних, монастирських, церковних, поміщицьких, приватновласницьких та інших) на користь всього трудового народу без права на купівлю та продаж земельних ділянок». Крім цього, катюшинці побажали встановити Демократичну Республіку на чолі з обраним на певний термін президентом, і права для «кожної народності» на «найширше самоуправління та самостійність (автономію) в тісному союзі з рештою національностей Руссійської держави»²⁰. (Так в оригіналі. – Авт.).

Знання селянами деталей класифікації земельної власності в імперії, володіння новітньою політичною термінологією, враховуючи, що більшість тих, хто підписав резолюцію, назвалися «неписьменними», вказує на те, що селянський приговор був не стільки виявом селянської політичної свідомості, як писали радянські історики²¹, скільки продуктом маніпуляції есерівської та соціал-демократичної інтелігенції. Її вплив на селян у 1917 році не мав альтернативи.

Матеріали різних конференцій та з'їздів, результати виборів до Установчих зборів та Всеукраїнських Установчих зборів не дають вагомих підстав судити про настрої селянства, говорити про значний прогрес у його політизації. На з'їздах та конференціях була представлена, головним чином, інтелігенція чи напівінтелігенція, котра й виступала від імені селян, резолюції склалися оргкомітетом та, як правило, механічно проголосувалися. Коли селяни говорили з трибун, не можна їхні виступи автоматично вважати вираженням поглядів усього селянства. Ці політизовані й мілітаризовані селяни були найбільш мобільними елементами сільського населення, і вже саме це відрізняє їхній світогляд від поглядів їх рідних і близьких, котрі залишилися в селі й склали основну масу²².

Населення часто голосувало навмання, за вказівкою впливових у волості осіб чи під впливом приїжджих агітаторів. Значення виборів населення не усвідомлювало і ставилося до них як до неприємної «повинності».

Іноді глава родини опускав бюлетені за свою родину, чи «мало не за все село»²³. Під час виборів до Установчих зборів часто на сході вирішувалося, за яку партію голосувати. Електоральна поведінка селян зумовлювалася такими практичними установками, як острах не одержати землю у випадку неявки на вибори, громадівська звичка вирішувати і діяти «скопом», покірне слідування вказівкам згори за загальної байдужості до питання про політичну владу²⁴.

З огляду на все це, доречно вкотре запитати: то що ж селянин думав насправді і звідки ми можемо про це дізнатися?

Багато істориків, звісно ж, чудово усвідомлюють умовність вираження волі народу в політичних документах початку ХХ століття, коли селяни активно включаються або їх намагаються включити в механізм державного життя. Наприклад, Б. Литвак пропонував враховувати, що «публічні приговори іноді виявлялися продуктом есерівських або навколо есерівських авторів, що затемнювали здорові імпульси селянського руху есерівською (а часом і лівокадетською) фразеологією»²⁵. Проте існують й інші думки. За словами О. Сухової, не можна заперечувати «ступеня самостійності селянської творчості в рамках приговорного руху»²⁶. Л. Сенчакова стверджувала, що всі терміни приговорних документів («відчуження», «конфіскація», «свобода друку» та ін.) цілком селянські, бо на початку ХХ в. вони вже увійшли до «свідомості та менталітету населення»²⁷.

З такою категоричністю важко погодитись, але її можна зрозуміти: джерел, в яких селяни говорять «від себе» настільки мало, що сумнівами у народному авторстві приговорів можна пожертвувати. Крім того, тільки спираючись на постулат про народну політичну творчість, адекватно й автентично відображену в подібних документах, можна проводити їхнє статистичне дослідження, будувати графіки, діаграми зростання політичної свідомості народу.

На допомогу історикам, що завдяки класичним інструментам шукали в головах се-

20 ДАДО. Ф. 630. Оп. 1. Д. 10. Л.1-2.

21 Ковальченко Д. И. Методы исторического исследования. М., 1987. С. 399-403.

22 Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917-1918 гг. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. СПб., 1994. С.231.

23 Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. Т. 1. Новосибирск, 1998. С. 339.

24 Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. СПб., 1994. С.145.

25 Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. М., 1979. С. 267.

26 Ibid. С. 342.

27 Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.) Материалы международной конференции. Москва, 14-15 июня 1994 г. М., 1996. С. 394.

лян класову боротьбу і революційні задуми, у 70-80-ті роки ХХ ст. прийшли математичні методи історичних досліджень. Оптимістам здавалося, що математика, як точна наука, виявить таку ж точну картину політичної свідомості народу, або, як писав Д. Ковальченко, «інваріантну реальність в тому вигляді, якою вона була насправді»²⁸. Учений кваліфікував цей метод як «математичну обробку масової описової інформації та побудову виміральної моделі»²⁹.

Промоутор математизації історії, утім, застерігав, що процедура вимірювання якісних ознак, які є притаманними для документів соціально-політичної історії, надзвичайно складна для реалізації навіть за найпростішими шкалами. Тим не менше, він вважав, що кількісними методами можна вивчати неповторні та унікальні явища. Його упевненість ґрунтувалася на розумінні «індивідуального явища як певної мікросистеми з відповідними елементами, що підлягають обліку»³⁰.

Свою методіку, застосовану на матеріалах приговорного селянського руху, учений розкрив на кількох сторінках відомої монографії про методи історичного дослідження. Коротко вона зводиться до таких алгоритмів. Береться певна кількість приговорів, наприклад, 200, певної губернії, проводиться контент-аналіз усіх суджень. Їх виявлено 177, вони зводяться до 79 категорій. Далі встановлюється, скільки разів кожна з них зустрічається в текстах приговорів разом з іншими. Виключаються з аналізу ті категорії, які є випадковими та рідкісними. Лишаємо 60. Надалі виявляється рівень щільності взаємодії між ними в певному коефіцієнті (0.15). Під час аналізу з'ясовується, що існує взаємозв'язок між 42 ознаками, що «і характеризує структуру селянської свідомості»³¹.

Вкажемо на істотне протиріччя такого підходу. Дослідник зазначає, що його моделювання «засноване на індуктивно-емпіричному підході, тобто, модель не базується на ідеалізованій абстрактній сутності об'єкта пізнання, отримані результати не можуть бути співвіднесені з ідеальним образом та оцінені в плані близькості реальності до свого граничного вираження»³². По-перше, всу-

переч власним запевненням про емпіризм та індуктивізм, І. Ковальченко покликається на апріорний постулат класової боротьби, обриси якого він відшукував у свідомості селян за допомогою вимірювання. Ця «ідеалізована сутність», як бачимо, постала на світ ще до початку дослідження і не належить до явищ індуктивного порядку. По-друге, які є підстави вважати, що вся сукупність знань про селянську картину світу, накопичена до появи кількісних методів, не дає дослідникові підстав оперувати загальними уявленнями про предмет?

Якщо спробувати одним поняттям охарактеризувати цей метод, то це гіпертрофований сцієнтизм, який, вочевидь, був останньою хвилею віри у всесильність комп'ютера, що прилинула до нас з 60-70-х років минулого століття.

Висновок І. Ковальченка, як ми побачимо далі, повідомляє нам те, що ми й так знали. «За своїм змістом уявлення та вимоги селян коливалися в великому діапазоні від надій на часткове поліпшення в межах чинних суспільних відносин до радикальних політичних вимог та гасел», тобто, уявлення селян були «багатошаровими», в них фіксувалися як елементи традиціоналізму, так і «нова система політичних поглядів». Історик говорить про «якісні зрушення» в самосвідомості селян, про їхнє «політичне пробудження»³³. Водночас він навіть не порушує питання про обставини документування приговорів, що їх включено до кількісного аналізу, не апелює до контексту їх складання. Як наслідок, ми не отримуємо жодної істотної інформації про те, як думав і чого хотів селянин.

Варто погодитися з думкою сучасних джерелознавців, що кількісні методи пропонують не методіку і не методологію, а всього лише «техніку дослідження», що не стосується «природи досліджуваного об'єкта»³⁴. Ми вважаємо, що механізм пояснення та інтерпретації такого документа соціально-політичної історії початку ХХ ст., як селянські приговори може бути лише індивідуальним. Автоматизована математико-статистична обробка серії таких документів навряд чи спродукує вірогідну інформацію про стан

28 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. С. 404.

29 Ibid. С. 403.

30 Ковальченко И.Д. Количественные методы в исторических исследованиях. М., 1984. С. 345, 347, 352.

31 Ibid. С. 399-400

32 При цьому Ковальченко лише узагальнює доробок інших авторів, які, власне, й експериментували із застосуванням кількісних методів при аналізі приговорних документів, наприклад, на О. Буховця, але це неістотно.

33 Ibid. С. 402-403.

34 Источниковедение. Учебное пособие / ред. М. Ф. Румянцева. М., 2015. С. 225.

політичної свідомості («волю», «програму», «інтереси») селянства. Справа в тому, що будь-який контакт селян із політичними посередниками, навіть сільськими грамотіями, що документували побажання своїх односельців, вносив у текст стилістичну, а за нею і смислову аберацию, таку саму, що виникала при записі (логічній нарративізації) етнографом племінного міфу. Записуючи міф у категоріях власної мови, етнограф створював дистильований нарратив, який вилучав зі своєї цілісної структури невербальну, динамічну, обрядово-ритуальну частину, а значить – найважливіший елемент для розуміння ментальності респондентів³⁵.

Тому ігнорування або применшення ролі посередників у появі «документів від народу» вводить в оману. Залучення агітаторів до справи складання політичних приговорів було звичною практикою. Сільські сходи не мали політичного досвіду, вони завжди вирішували господарсько-фінансові питання, в основному про землю та оренду³⁶. Це означає, що кожен приговор, за всієї типовості ситуації його складання, був продуктом унікальної комбінації десятків чинників, таких як: час і місце, кількість учасників сходу, локальні настрої, політична ангажованість агітаторів, вплив місцевого священника на паству, його політичні симпатії, володіння мовою «високої культури» писарем, якщо він брав участь у формуванні тексту, кінцевий адресат приговору тощо.

Водночас, ми зовсім не схильні впадати в іншу крайність і стверджувати, ніби приговори сільських сходів – суто партійний маніпулятивний текст. Вони різною мірою відображали надії й погляди селян, інакше їх взагалі би не приймали. Революційний інтелігент, кадет-ліберал, соціал-демократ чи просто «співчуваючий» вклинювалися у комунікацію між народом та урядом, намагаючись змусити селян висловлюватися своєю політичною мовою. Потрібно лише усвідомлювати «поліфонічність» таких документів,

розрізняти «голосові партії» в їхній текстовій структурі й чітко бачити контекст.

Посередником між владою та народом був не лише революційний інтелігент. Наприклад, що робити з вірнопідданськими приговорами, заявами, адресами та телеграмами з висловлюванням любові народу до Батьюшки-Царя, що лилися бурхливою річкою із сіл та волостей до Петербурга? Як вони відображали селянську політичну свідомість? Яким чином щодо них можна застосовувати метод І. Ковальченка і що він покаже? Бувало так, що селяни сусідніх сіл ухвалювали приговори зовсім протилежного змісту: одні за допомогою соціал-демократів, кадетів чи есерів, інші – чорносотенців³⁷.

9 січня 1907 р. земський начальник Маріупольського повіту просить губернатора Катеринославської губернії «довести до відома Його Імператорської Величності» про «виражені селянами вірнопідданські почуття», а селяни села Шолохове просять губернатора вже майже безпосередньо, через свого волосного старшину «покласти наші вірнопідданські почуття до ніг нашого улюбленого Монарха»³⁸. Селяни села Луганського Бахмутського повіту, «бажаючи увічнити чудесний порятунок Государя Імператора від небезпеки, на сільському сході ухвалили спорудити власним коштом ікону із зображенням на ній святих, імена яких шанує царська родина»³⁹. «Глибоко обурені злодійським задумом на Твою Священну Особу, ми, виборні від селян Криничеватівської волості Катеринославської губернії <...> піднесли Всевишньому гарячі подяки за Твоє спасіння»⁴⁰.

Таких документів дуже багато і вони «використовуються вибірково», ілюструючи «упереджені думки та забобони самих дослідників»⁴¹. На їх основі побудовано теорію архетипічного селянського монархізму: «Сільське населення висловлювало підтримку імператору в боротьбі з революцією, що почалася»⁴². Зручне та популярне тлумачення. Звучать пропозиції трактувати їх як «свідчення збереження загалом архаїчного

35 К. Гірц саме тому обурювався занадто раціональними дикунами К. Леві-Строса. Див.: Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. Київ, 2001. 542 с.

36 Никитина Н.П. Приговоры сельских сходоу Псковской губернии второй половины XIX – начала XX вв. как источник о деятельности крестьянского самоуправления. *Псков*. 2010. №32. С.183-189.

37 Сулоев И. «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 г. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. 2011. № 1. С. 80.

38 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 649. Арк. 14, 18.

39 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 1238. Арк.184.

40 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 649. Арк.111.

41 Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.) Материалы международной конференции, Москва, 14-15 июня 1994 г. М., 1996. С. 194.

42 «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 г. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. 2011. № 1. С. 79.

змісту образу «Царя» у системі селянських уявлень», як «відбитки традиційного уявлення селян про сакральне походження царської волі...»⁴³ Зрозуміло, що поняття «любий монарх» або «безмежна відданість»⁴⁴ – не з селянського лексикону. Голосом селян у цьому випадку намагалися говорити місцева влада, патріоти-монархісти, члени «Союза русского народа». Цитатами з таких «адрес» заколисувався слух царя і він втрачав зв'язок із реальністю⁴⁵.

Все висловлене стосується будь-яких текстів, залишених освіченими людьми про селян та їх сприйняття світу. Ми маємо справу з фактами, що транслюються з минулого крізь тунель суб'єктивного сприйняття: автора, який сам себе піддає самоцензури, офіційного цензора, редактора, дослідника і навіть скромного укладача архівних анотацій та покажчиків. Роль останніх у спотворенні голосів із минулого не варто недооцінювати. Саме вони, складаючи за партійними методичками неадекватні описи документів та архівних справ у 50-80-х роках ХХ ст., відповідальні за конструювання штучного «революційного вектору» інтерпретації джерел кінця ХІХ – початку ХХ ст.

А як справи з відображенням «голосів народу» в офіційних документах, складених тими, хто безпосередньо контактував із цим народом? До найцікавіших комплексів документів цього часу належать рапорти повітових справників про лихослів'я на адресу імператора (а також Бога та церкви). Це документація поліцейського діловодства, вона складалася за правилами, передавалася інстанціями і спочатку її «масовість» не передбачалася, оскільки ситуацію лихослів'я і блюзнірства навряд чи можна назвати ординарною. Її не можна класифікувати як масову, проте на початку ХХ століття ці джерела фіксували поширені настрої. Образа, осміяння чи блюзнірство щодо царя і Бога – явище масове саме у цей період. Фактологічний недолік таких рапортів – ґрунтованість на чутках, плітках, підслуханих вуличних чи трактирних розмовах, домислах тощо.

Правдивість джерел важко перевірити, особливо коли вони потрапляють на стіл історика ізольовано, поза контекстом судової справи. Тим не менше, навіть якщо частина з них – помилкові доноси, відтворюється ав-

тентична атмосфера суспільного захоплення доносів, розкриваються малопривабливі риси світосприйняття народу.

Так чи інакше, щодо можливості реконструкції «голосу народу» ці джерела перебувають у вигіднішому становищі, ніж сільські приговори чи вірнопідданські адреси. Їхня масовість страхувала від «небезпеки одичаних свідчень», а первинна непублічність і вузьке діловодне призначення нівелювали фактор популізму (хоча в гру вступали інші мотиви деформації). Рапорти фіксували пряму усну мову тих, хто наважився критикувати та хулити владу, Бога та церкву. Проте не варто йти за методикою радянських істориків і прямолінійно інтерпретувати це як зростання революційних настроїв і класової свідомості. Питання про те, в яких документах початку ХХ століття можна почути автентичний голос селянина, лишається відкритим.

Висновки. До документів «від селян» початку ХХ ст. належать селянські заяви, скарги й клопотання, накази і приговори сільських сходів, відповіді селян, зафіксовані в протоколах дізнань поліцейських та судово-слідчих органів тощо. Більшість збережених документів складено або дрібними чиновниками, або партійними активістами (найчастіше вони не належали до селян), або молодими селянами, котрі не завжди відображали панівну в їхньому середовищі думку. В них можна лише опосередковано почути «голос мовчазної більшості». Найважливіше питання методології селянознавства дотепер полягає в тому, як відрізнити голоси селян від голосів тих, хто прагнув увійти в роль їхніх спікерів. Читаючи джерела, необхідно добре усвідомлювати мотиви збирачів та укладачів документів, що відображали «волю народу», і якомога рідше використовувати цитатно-ілюстративний метод без усвідомлення всієї сукупності типових та унікальних обставин народження документа на світ. Не допоможуть і кількісні методи. Комбінація типовості форми, ординарності обставин і водночас унікальності кожної ситуації, за якої складався документ – дозволяє поставити під сумнів можливість отримати достовірні результати при серійній автоматизованій обробці даних політичних джерел. Кожен окремий документ, на наш погляд, потребує уважної контекстуалізованої інтерпретації.

43 Сама дослідниця сумнівається у своїх же висновках, покликаючись на можливість «прояву соціальної мімікрії» в приговорних документах. Див.: Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. М., 2008. С. 318-319.

44 Ibid.

45 Варягин П. Голос русского народа о царе. Царское село, 1906. 119 с.; Ухтомский А. Царь и народ, Русь православная, в Сарове. Казань, 1904. 11 с.

References:

1. Akhiezer, A. (1998). Rossiia kritika istoricheskogo opyta Sotsiokulturnaia dinamika Rossii. [Russia: Criticism of Historical Experience (Social and Cultural Dynamics of Russia)], Novosibirsk, 1. [in Russian].
2. Bukhovets, O. (1984). Prigovornoe dvizhenie krestian v 1905-1907 gg metody izucheniia po materialam Samarskoi i Voronezhskoi gubernii Diss kand ist nauk [“Sentence” movement of peasants in 1905-1907. (methods of study based on the materials of the Samara and Voronezh provinces). Doctor’s thesis. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/prigovornoe-dvizhenie-krestyan-v-1905-1907-gg-metody-izucheniya-po-materialam-samarskoi-i-vo> [in Russian].
3. Chernyshev, I. (1917). Obshchina posle 9 noiabria 1906 g. (Po ankete Volnogo Ekonomicheskogo Obshchestva) [The community after November 9, 1906 (According to the questionnaire of the Free Economic Society)], 1. [in Russian].
4. Dysa, K. (2008). Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolit [A story with witches. Witchcraft trials in the Ukrainian voivodships of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Engelgardt, A. (1987). Iz derevni 12 pisem, 1872-1887 [From the countryside: 12 letters, 1872-1887]. Moskva. [in Russian].
6. Faidzhes, O. (1994). Krestianskie massy i ikh uchastie v politicheskikh protsessakh 1917-1918 gg. [The peasant masses and their participation in the political processes of 1917-1918]. *Anatomiia revoliutsii 1917 god v Rossii massy partii vlast [Anatomy of a revolution. 1917 in Russia: masses, parties, power]*. SPb. [in Russian].
7. Ginzburg, K. (2000). Syr i chervi Kartina mira odnogo melnika zhivshego v XVI v. [Cheese and worms. A picture of the world of a miller who lived in the 16th century]. Moskva. [in Russian].
8. Gurevich, A. (1990). Srednevekovi mir kultura bezmolstvuiushchego bolshinstva [The Medieval World: The Culture of the Silent Majority]. Moskva. [in Russian].
9. Hirts, K. (2001). Interpretatsiia kultur: Vybrani ese [Interpreting Cultures: Selected Essays]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hrytsak, Y. (1996). Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st. [An outline of the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation in the 19th and 20th centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Ia. Pr. (1917). Zhertvuiut [Donate]. *Selskii vestnik Narodnaia gazeta Vremennogo priiatelstva [Village Bulletin. People’s newspaper of the temporary friendship]*, 28 Apr. [in Russian].
12. Istochnikovedenie Uchebnoe posobie. (Red.) M. F. Rumiantseva (2015). [Source study. Tutorial (Ed.) M. F. Rummyantseva]. Moskva. [in Russian].
13. Kovalchenko, D. (1987). Metody istoricheskogo issledovaniia [Methods of historical research]. Moskva. [in Russian].
14. Kovalchenko, I. (1984). Kolichestvennye metody v istoricheskikh issledovaniakh [Quantitative Methods in Historical Research]. Moskva. [in Russian].
15. *Krestianstvo kak svobodnoe soslovie. [The peasantry as a free class]*. (1905). Moskva. [in Russian].
16. Kudinov, D. (2011). Pryhovorni rukh ukrainskoho selianstva v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii: istoriografiiia problemy [The sentencing movement of the Ukrainian peasantry in the years of the first Russian revolution: historiography of the problem]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 34, 36-48. [in Ukrainian].
17. Lavrov, A. (2000). Koldovstvo i religiiia v Rossii 1700-1740 gg. [Witchcraft and religion in Russia 1700-1740]. Moskva. [in Russian].
18. Litvak, B. (1979). Ocherki istochnikovedeniia massovoi dokumentatsii XIX – nachala XX v. [Essays on source studies of mass documentation of the 19th – early 20th centuries]. Moskva [in Russian].
19. *Mentalitet i agrarnoe razvitie Rossii (XIX-XX vv.) Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Moskva 14-15 iunია 1994 g. (1996)*. [The mentality and agrarian development of Russia (XIX-XX centuries) Proceedings of the international conference. Moscow, June 14-15, 1994]. Moskva. [in Russian].

20. Mironov, B. (1999). *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda Imperii XVIII nachalo XX v.* [Social history of Russia in the period of the Empire (XVIII - early XX century)]. SPb. [in Russian].
21. Nikitina, N. (2010). *Prigovory selskikh skhodov Pskovskoi gubernii vtoroi poloviny XIX – nachala XX vv. kak istochnik o deiatelnosti krestianskogo samoupravleniia* [Sentences of rural assemblies of the Pskov province in the second half of the 19th - early 20th centuries as a source on the activities of peasant self-government]. *Pskov*, 32, 183-189. [in Russian].
22. *Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g Obshchii svod po imperii rezultatov razrabotki dannykh pervoi vseobshchei perepisi naseleniia proizvedennoi 28 ianvaria 1897 goda (1905).* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897: A general summary of the empire of the results of the development of data from the first general census of the population, carried out on January 28, 1897]. SPb. [in Russian].
23. *Prigovory i nakazy krestian tsentralnoi Rossii 1905-1907. Sbornik dokumentov Avtor-sostavitel L. T. Senchakova* [Sentences and orders of the peasants of Central Russia. 1905-1907. Collection of documents. Author-compiler L.T. Senchakov]. (2000). Moskva [in Russian].
24. Protasov, L. (1994). *Vserossiiskoe Uchreditelnoe sobranie i demokraticheskaia alternativa* [The All-Russian Constituent Assembly and the democratic alternative]. *Anatomiia revoliutsii 1917 god v Rossii massy partii vlast* [Anatomy of a revolution. 1917 in Russia: masses, parties, power]. SPb. [in Russian].
25. Smilianskaia, E. (2003). *Volshbniki Bogokhulniki Eretiki Narodnaia religioznost i dukhovnye prestupleniia v Rossii XVIII v.* [Wizards. Blasphemers. Heretics. Folk religiosity and «spiritual crimes» in Russia in the 18th century]. Moskva [in Russian].
26. *Stupin hramotnosti v Ukraini. Uryvok z promovy H. I. Petrovskoho, vyholoshenoi v Derzhavnii Dumii 20 travnia 1913 r. (2000).* [Levels of literacy in Ukraine. Uryvok from the promotion of G. I. Petrovsky, voted in the State Duma on May 20, 1913]. *Istoriia ukrainskoi kultury: zb. materialiv i dokumentiv* [History of Ukrainian culture: sb. materials and documents]. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Sukhova, O. (2008). *Desiat mifov krestianskogo soznaniia* [Ten myths of peasant consciousness]. Moskva. [in Russian].
28. Suloev, I. (2011). *Prigovornoe dvizhenie v Kostromskoi gubernii v 1905 pervoi polovine 1906 g.* [«Sentencing movement» in the Kostroma province in 1905 - the first half of 1906]. *Vestnik KGU im N A Nekrasova* [Bulletin of KSU im. Nekrasov], 1, 79-82. [in Russian].
29. *Ukhtomskii, A. (1904). Tsar i narod Rus pravoslavnaia v Sarove* [Tsar and people, Orthodox Rus', in Sarov]. Kazan. [in Russian].
30. *Variagin, P. (1906). Golos russkogo naroda o tsare Tsarskoe selo* [Voice of the Russian people about the Tsar]. Tsarskoye Selo. [in Russian].
31. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti.*

Надійшла до редакції / Received: 03.08.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.10.2023